

Андрій Портнов

Український Науковий Інститут у Варшаві (1930–1939). Політика історії у міжвоєнній Європі

За іронією (чи радше логікою) історії українська наукова установа, що фінансувалася польською державою, постала саме в час загострення «українського питання» в Другій Речі Посполитій та посилення ідеологічної війни за душі українців між польським та радянським урядами. Для розуміння контексту постановля Українського Наукового Інституту (УНІ) варто нагадати, що кордони міжвоєнної Польщі стали результатом Першої світової війни та двох виграних польською армією локальних війн — з Радянською Росією та з Західно-Українською Народною Республікою. 15 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала Східну Галичину частиною польської держави, тим самим юридично підтвердивши статус-кво, що встановився внаслідок польсько-української війни. Чи не єдиний зовнішній протест проти такого рішення пролунав з радянського Харкова, де голова Раднаркому і нарком зовнішніх справ УСРР Християн Раковський на сесії ВУЦВК у квітні 1923 року наголосив, що долю Східної Галичини має вирішувати населення регіону¹. Ця заява стала прологом до польсько-радянського символічного протистояння, об'єктом якого були симпатії українських галицьких еліт.

У кожному разі, в межах міжвоєнної Польщі опинилося близько 5 млн. українців, що компактно заселяли її східні терени. Українці були найчисельнішою меншиною відродженої Польщі, до того ж на «кресових» землях вони становили абсолютну більшість, зокрема, у станіславівському (72 %) і волинському (понад 68 %) воєводствах². Українське населення гостро відчувало, що належить до громадян «другої категорії», а польська політика штовхала чималу частину західноукраїнських еліт до радянофільства. Польський публіцист, прибічник політики «прометеїзму» Адольф Бохенський твердив, що українці «просто мусять вороже ставитися до нашої держави, поки ми не змінимо умови, в яких вони живуть»³, а український автор, також прихильник порозуміння, Іван Кедрин додавав, що польська політика була «рідким в історії зразком повної

¹ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 164.

² *Chalupczak H., Browarek T.* Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. — Lublin, 2000. — S. 56.

³ *Bocheński A., Łoś St., Bączkowski W.* Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. — Warszawa, 1938. — S. 51.

відсутності почуття реалізму і простого здорового глузду»⁴. Неможливістю працевлаштування й почуттям упослідженості в Польщі (символами чого стало наполягання влади на образливих для українських національних почуттів назвах «русин» і «Східна Малопольща») західноукраїнської інтелігенції вправно скористалася радянська влада, що призвело до трагічної загибелі тих, хто наважився на переїзд до УСРР.

Українська політична еміграція в міжвоєнній Польщі та її наукові інституції

Окрім українського населення Східної Галичини та Волині міжвоєнна Польща мусила давати собі раду із політичною еміграцією, що її було прийнято називати «наддніпрянською» або «петлюрівською». Ішлося про військових і цивільних українців — недавніх союзників маршала Пілсудського в його поході на Київ — змушених відступати перед Червоною армією на терени Польщі. 1920 року емігрантські видання визначали чисельність еміграції у 43 тис. осіб,⁵ правдоподібношою сучасні дослідники вважають цифру 35 тисяч, з яких бл. 27 тисяч були військові і 7 тисяч — цивільні особи (серед останніх: 2,5 тисяч урядовців)⁶. 1929 року голова Українського Центрального Комітету М. Ковальський окреслив чисельність еміграції так: загальна чисельність — 22 тисячі, з них 15 тисяч — чоловіки, 2250 — жінки і 4650 — діти⁷. Серед цивільних мігрантів, окрім працівників різних міністерств Української Народної Республіки, були студенти та викладачі Кам'янець-Подільського університету.

Після таборів інтернування, де сусідами недавніх союзників Пілсудського були полонені солдати Червоної армії, більшість емігрантів отримали так звані білі карти перебування, що дозволяли тимчасове проживання в Польщі за винятком східних воєводств, де переважало українське або білоруське населення, та міст Львова, Варшави і Лодзі. Проживання особи з білою картою перебування на тих теренах було можливе лише за спеціальним дозволом місцевої влади (кожен такий дозвіл одразу викликав підозри у співпраці його власника із польськими чинниками). Таке обмеження недвозначно свідчило про те, що міжвоєнна Польща воліла, мірою можливості, ізолювати українську еміграцію від західноукраїнського суспільного життя й, можливо, використати першу у власних міжнародних іграх з «українським питанням».

Відповідно, українські наукові та освітні інституції в Польщі поділялися на еміграційні («петлюрівські») та західноукраїнські. До перших належав, зокрема, відкритий у 1921 р. таборовий Український Народний Університет в Ланцуті, ректором якого став професор церковної історії Василь Біднов⁸. 8 лютого 1925 р. у Варшавському університеті відбулася інавгурація Студіум православного бого-

⁴ Кедрин І. Життя — Події — Люди: Спомини і коментарі. — Нью-Йорк, 1976. — С. 136.

⁵ Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. — 1927. — № 18–19. — С. 49.

⁶ Bruski J. J. Petlurowscy: Centrum Państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). — Kraków, 2000. — S. 239–240.

⁷ Цит. за: Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. — Toruń, 2004. — S. 111.

⁸ Докладніше про університет та інші таборів інституції див.: Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939). — Харків, 2009.

слов'я. Цей своєрідний факультет університету став місцем роботи кількох визначних українських учених-емігрантів: Івана Огієнка, Вячеслава Заїкіна, Василя Біднова, Олександра Лотоцького, Дмитра Дорошенка. Студіум ніколи не був українським навчальним закладом, університетська влада воліла його полонізувати, а вища православна ієрархія Польщі прагнула зберегти його нейтральний характер. Попри усе це, починаючи з 1926 р., достатньо помітно стає тенденція до неформальної «українізації» факультету⁹.

Якщо у Варшаві функцію українського університету, принаймні частково, виконував Студіум, то заплановане (і обіцяне польською владою) відкриття українського університету у Львові так ніколи не відбулося¹⁰. Створений у 1921 р. українськими науковцями Таємний університет у Львові лише частково міг зарадити цій ситуації (він проіснував до 1925).

«Принцип П'ємонту» радянської політики щодо українців Польщі

Уже в середині 1920-х рр. протиріччя урядової політики в національному питанні увиразнювали неспроможність Польщі протистояти пропагандистським заходам радянського уряду, його спробам використати надкордонні етнічні зв'язки для проєкції політичного впливу СРСР на сусідні держави. Цю тактику американський історик Террі Мартин назвав «принципом П'ємонту»¹¹. Образ Радянської України як «П'ємонту» культурного розвитку українського народу активно експлуатувався в пресі, промовах Микола Скрипника та інших державних діячів. Від часу рішення Ради послів Антанти про визнання польської юрисдикції над Східною Галичиною радянська влада вжила низку заходів для формування прорадянських настроїв серед українського населення, стимулюючи переїзд визначних постатей українського культурного і наукового життя до Радянської України, залучивши на керівні посади в союзних республіках представників «корінних національностей», пропагуючи власний курс на «українізацію»¹². Ще 1921 року партійне керівництво ухвалило рішення про субсидії для Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1928 року призначило пенсії Ользі Кобилянській та Василеві Стефанику. Загалом на західній Україні у 1930-ті роки було сім персональних пенсіонерів, що отримували гроші з СРСР, у травні 1934 року ці виплати були припинені (за винятком пенсії родині Івана Франка)¹³.

⁹ *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. — Warszawa, 1989. — S. 292.

¹⁰ Детальніше див.: *Tomaszewski J.* Rząd Rzeczypospolitej Polskiej wobec projektu utworzenia Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* — 1993. — Zesz. 103. — S. 115–124.

¹¹ Див.: *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1929. — Ithaca — London, 2001. — P. 9; *Martin T.* The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // *The Journal of Modern History.* — 1998. — Vol. 70. — No. 4. — P. 824.

¹² Докл. див.: *Рубльов О. С., Черненко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20–50-ті роки ХХ ст. — К., 1994.

¹³ *Рубльов О.* Советські пенсії західноукраїнським інтелектуалам, 1920-ті — початок 1930-х рр.: Timeo Danaos...? // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки.* — К., 2003. — Вип. 8. — С. 161–176.

1924 року Державне видавництво України випустило книжку одного з ре-емігрантів, командувача армії УНР, генерала Юрка Тютюнника під промовистою назвою «3 поляками проти Вкраїни». Стверджуючи, що «останній мій напад на Україну в осени 1921 р. показав мені ясно, що я відограв роль виконавця темних інтриг польських імперіялістів»¹⁴, Тютюнник — незабаром жертва політичних репресій, послідовно творив з поляків і Польщі образ «ворогів української справи», а з української еміграції — її «запроданців» і «поплічників». Радянський Харків докладав також чималих зусиль для знищення дипломатичних представництв УНР за кордоном, призначаючи на час боротьби за образ «справжньої України» своїми представниками відомих націонал-комуністів: Юрія Коцюбинського (у Відні), Олександра Шумського (у Варшаві). Шляхом юридичних маніпуляцій УСРР відібрав в української дипломатичної місії в Берліні будинок, придбаний ще гетьманським урядом, і перетворив його на радянське посольство¹⁵.

Зусилля з витворення образу Радянської України як «П'ємонту» досягли чималих успіхів. Консервативно налаштовані Степан Томашівський і Василь Кучабський навіть намагалися привернути увагу польської адміністрації до гнучкості національної політики СРСР, закликаючи водночас українців зрозуміти небезпеку гіпотетичного «приєднання цілої України до большевицької Росії»¹⁶.

Водночас і емігрантські, і західноукраїнські середовища недооцінювали символічну вагомість переїзду до Радянської України таких знакових постатей українського руху як Михайло Грушевський, що фактично легітимізували УСРР як «українську державу» та найпромовистіше свідчили про успіх політики «П'ємонту». Сам Грушевський пояснював своє повернення, зокрема, так: «Люде, котрі проливали свою кров за Укр[аїнську] державність і серіозно до неї ставляться, цінять, що як ні як а все таки нинішня Радян[ська] Укр[аїна] — хоч по імені єсть Укр[аїн]ською] Державою»¹⁷. Євген Чикаленко (в якого в Україні залишилося двоє дітей) у щоденниковому записі розмірковував: «Я вважаю, що тепер з початком українізації, треба всім, кому можна, вертатися на Україну і заповняти існуючу форму українським змістом»¹⁸.

Вочевидь, гіпотетичну можливість «наповнення» небажаним радянській владі змістом її національної політики, розуміли і в Москві, і в Харкові. Кампанія 1926–1927 рр. проти Шумського відбувалася під гаслом, що українізація «лле воду на млина петлюрівщини», і була також пов'язана з широкою пропагандистською кампанією, в якій головну роль грав сюжет про воєнну небезпеку. Пропонуючи населенню СРСР загрозливі картини стиснення антирадянського зашморгу: прихід до влади 1926 р. у Франції антирадянського кабінету Р. Пуанкаре, розгром 1927 р. комуністичного руху в Китаї, розрив у травні того-таки

¹⁴ Тютюнник Ю. 3 поляками проти Вкраїни. — К., 1990. — С. 5.

¹⁵ Bruski J. J. Petlurowcy. — S. 446–448.

¹⁶ Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку. — Львів, 1998. — С. 247, 301.

¹⁷ Цит. за: Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. ХХ ст.). — Київ — Нью-Йорк, 2006. — С. 500.

¹⁸ Там само. — С. 503.

року дипломатичних відносин з Великою Британією й вбивство російським емігрантом 7 червня 1927 року радянського посла у Варшаві П. Войкова¹⁹, більшовицький провід либонь таки побоювався можливих наслідків «травневого перевороту» 1926 року і приходу до влади у Варшаві Юзефа Пілсудського.

За чутками, одразу після перевороту близький до Пілсудського Тадеуш Голувко відвідав у Парижі Петлюру й розмовляв про повернення Головного отамана до Варшави. А 25 травня, через неповні два тижня після цього, Петлюра був убитий радянським агентом. Газета «Діло» афористично висловило вельми поширену на той час думку: «Петлюра заплатив життям за прихід до влади маршала Пілсудського»²⁰. Майже одразу після загибелі Петлюри був убитий колишній командувач Волинського фронту армії УНР отаман Володимир Оскілко, який ще 1919 року перейшов на польський бік.

Але радянська стратегія не обмежилася актами терору. 1927 року у Львові відкрилося радянське консульство, яке приділяло особливу увагу подальшій підтримці закордонного радянوفільства.

Пошуки стратегії «контр-П'ємонт» та заснування УНІ

Поодинокі польські урядовці, насамперед, прихильники політики «прометеїзму» усвідомлювали небезпеки радянської політики. Розуміючи, що наявна політика лише спонукає українців до радянوفільства чи радикального націоналізму, Тадеуш Голувко висунув програму «контр-П'ємонт». На його думку, уряд мав створити клімат, аби «з українських і білоруських земель постав своєрідний П'ємонт національно-культурного відродження»²¹. Задля цього належало надати українцям умови національного розвитку за західноєвропейськими стандартами й пропагувати ідеї незалежності України і Білорусі (зрозуміло, без «кресових» земель). Голувко наголошував на потребі зміни політики щодо емігрантів з Наддніпрянщини, маючи на меті використання прикладу їхньої політичної асиміляції для пропагандистської роботи з населенням «кресів»²².

Позитивний складник пропозицій Голувка залишився суто декларативним, а 1930 рік став часом кульмінації суспільних і політичних протиріч міжвоєнної Польщі, що відчутно давалися взнаки у беспорядності уряду в царині національної політики²³. Унікаючи кардинальних кроків у справі українського університету, новопризначений уряд одним з перших своїх рішень заснував у Варшаві Український Науковий Інститут, ніби прислухаючись до думки Голувка про більшу лояльність емігрантів.

На створення Інституту істотний вплив мала природа польських советологічних досліджень наприкінці 1920-их років. З часу постанови міжвоєнної Польщі

¹⁹ *Борисенко Е.* Феномен советской украинизации: 1920–1930-е годы. — М., 2006. — С. 181.

²⁰ *Bruski J. J.* Zamach majowy a rywalizacja polsko-sowiecka. Kontekst ukraiński i białoruski // *Arcana*. — 2006. — No. 2 (68). — S. 136.

²¹ *Stoczewska B.* Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. — Kraków, 1998. — S. 324.

²² *Wershler I.* Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołowko: Życie i działalność. Warszawa, 1984. — S. 192.

²³ *Chojnowski A.* Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1979. — S. 155.

наукові дослідження її сусідів мали, за задумом, слугувати підставою закордонної політики, тому їхнім інституційним оформленням опікувалося Міністерство закордонних справ. Під його егідою постали Балтійський Інститут в Торуні й Силезький Інститут в Катовіцах. Оформленням ідеології «прометеїзму» як підстави східної політики Польщі займався Східний Інститут, створений 1925 року у Варшаві, який також координував зусилля з інтеграції емігрантських середовищ різних націй (також географічно віддалених від Польщі, як азербайджанці чи кримські татари). При Інституті існувала Сходознавча школа під керівництвом історика Ольгерда Гурки, що тематично охоплювала проблематику України, Білорусі, Центральної Азії й Далекого Сходу²⁴.

Після травневого перевороту 1926 року, завдяки позиції Т. Голувка, новий імпульс розвитку дістав Інститут дослідження національних справ у Варшаві. У перелічених закладах, що досліджували, насамперед, східних сусідів Польщі, працювали визначні польські історики, економісти, соціологи й нечисленні представники національних емігрантських середовищ. Зокрема, український публіцист й співробітник українського уряду в екзилі Микола Ковалевський, який 1938 року видав польською мовою книжку «Радянська національна політика в Україні у 1917–1937 роках», де розглядав еволюцію політики радянського керівництва під оглядом модернізаційної стратегії.

Істотною складовою створення Українського Наукового Інституту було також прагнення польської влади започаткувати перенесення на територію Польщі з сусідньої Чехословаччини українських наукових осередків. На переконання влади, українська молодь, яка, через обмеження доступу до польських університетів і заборону на відкриття університету українського, вирушила здобувати вищу освіту до українських високих шкіл в Чехословаччині, потрапляла там під вплив ОУН й після повернення до Польщі відіграла роль дестабілізуючого суспільного чинника. 1925 року Тадеуш Голувко здійснив подорож до Праги, де зустрівся з представниками різних українських середовищ, і дійшов висновку про далекоглядність тамтешньої освітньої політики²⁵. У листопаді 1926 року Голувко знову відвідав Чехословаччину і повернувся з ідеєю перенесення Української Господарської Академії з Подебрад на Волинь. Реалізацію цього задуму унеможливила формальна заборона українським емігрантам оселятися у південно-західних («кресових») воєводствах, на скасування якої, навіть заради університетської акції, що мала би значний пропагандистський ефект, влада не наважилася²⁶.

Невдачу з перенесенням цілої інституції польська влада компенсувала переїздами поодиноких помітних постатей української еміграції. Ще 1925 року до Варшави з Праги переїхав Роман Смаль-Стоцький, а з Берліна до Кракова — Богдан Лепкий; 1928 року до Варшави прибув Олександр Лотоцький, а 1929 — Василь Біднов і Дмитро Дорошенко. Саме ці люди стали на чолі Українського Наукового Інституту.

²⁴ *Kornat M. Sowjetologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej // Zeszyty Historyczne. — 2000. — T. 140. — S. 61.*

²⁵ *Wershler I. Z dziejów obozu belwederskiego. — S. 182.*

²⁶ *Ibid. — S. 186.*

Таким чином, ідея створення Українського Наукового Інституту (УНІ) полягала у протидії радянському принципіві «П'ємонту» і підтримці гасел «прометеїзму», а також у поглибленні співпраці та діалогу українських і польських вчених, зокрема, на рівні інституційної співпраці між УНІ й Інститутом дослідження національних справ. Із останнім впродовж 1921–1926 рр. співпрацювали М. Кордуба, Б. Лепкий, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький. Інститут дослідження національних справ збирав та аналізував статистичну інформацію про національні меншини, вивчав «економічне підгрунття української справи в Польщі», провадив етнологічні дослідження Полісся²⁷.

Безпосереднім попередником Українського Наукового Інституту стали «Вищі Українознавчі Курси» — серія лекцій, зорганізованих культурно-освітньої секцією Українського Центрального Комітету під егідою комісії в складі Олександра Лотоцького, Василя Біднова і Василя Краснопільського. Виклади з історії, етнографії, географії, української мови, військової справи, що їх провадили О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Чикаленко, І. Шовгенів, М. Ковалевський, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, П. Шандрук, відбувалися щонеділі в приміщенні Східного Інституту. «Вищі Українознавчі Курси» розглядалися як зародок і символічне відновлення таборового Українського Народного Університету,²⁸ але врешті стали фундаментом наукової установи, позбавленої права дидактики.

Український Науковий Інститут. Перші кроки

Метою УНІ, що постав за наказом Ради Міністрів від 7 березня 1930 року, була проголошена «підтримка тих галузей української науки, для яких відсутні умови вільного розвитку в Радянській Україні», а також підготовка кадрів «для наукової праці» і проведення досліджень «в галузі економічного життя, культури й історії української нації»²⁹. Інститут повністю фінансували польські урядові структури: Міністерство віровизнань і Міністерство внутрішніх справ; згодом частину прибутків забезпечував також продаж видань УНІ.

Початково в Інституті були утворені три відділи: українського господарчого та громадського життя; української політичної історії та історії української культури в її нинішньому стані (мова, література, духові течії) і відділ історії церкви³⁰.

Втілювати в життя зазначені цілі УНІ мав через виклади польською й українською мовами у вищих школах та інших наукових установах, організацію українознавчих курсів українською мовою і публікації. Очолював Інститут директор, який також керував однією з секцій. Науковий секретар був редактором монографічної серії і керував адміністративними справами. До Наукової ради Інституту увійшли Олександр Лотоцький (директор), Роман Смаль-Стоцький (секретар), Богдан Лепкий і Валентин Садовський.

²⁷ Див.: *Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych: 1921–1926.* — Warszawa, 1936.

²⁸ *Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce: 1920–1939.* — Toruń, 2001. — S. 125.

²⁹ *Sprawy Narodowościowe.* — 1930. — № 1. — S. 58.

³⁰ Звіт Українського Наукового Інституту за час 13.III.1935 — 15.III.1939. — Варшава, 1939. — С. 3.

В історіографії Український Науковий Інститут називають «дитиною» Олександра Лотоцького³¹. Колишній міністр ісповідань в уряді УНР і посол до Туреччини, автор численних праць з церковної історії, Лотоцький ще 1925 року дістав запрошення з Варшавського університету. Але покинути посаду доцента церковного права у празькому Українському Вільному Університеті він зміг лише 1928 року³².

Після смерті О. Лотоцького 22 жовтня 1939 року директором Інституту нетривалий час був історик-правник Андрій Яковлів, випускник Дерптського університету й учень академіка М. Дьяконова, засновник Українського юридичного товариства (1917), директор канцелярії Центральної ради, посол УНР у Відні, з 1923 — доцент, а з 1926 — професор Українського Вільного Університету в Празі.

Незмінний секретар Інституту Роман Смаль-Стоцький — філолог-мовознавець, син Степана Смаль-Стоцького, не належав до наддніпрянської еміграції, вчився у Відні, Ляйпцизі й Мюнхені, викладав у Берліні, Празі, Лондоні, одночасно працюючи в українських дипломатичних представництвах. З 1925 року починаючи, Р. Смаль-Стоцький викладав у Варшаві, одночасно перебравши на себе функції віце-міністра закордонних справ і міністра інформації в еміграційному уряді УНР. За характеристикою Івана Кедрин, саме Роман Смаль-Стоцький, разом з Миколою Ковалевським, був серед українських діячів «найметкішим зв'язковим з польською верхівкою»³³.

Богдан Лепкий на час заснування Інституту вже став відомим письменником, поетом і літературознавцем. Він працював у польських землях з 1899 року, викладаючи в Кракові. Під час Першої світової війни займався культурно-просвітницькою працею в таборі українських військовополонених Вецляр, потім був журналістом у Берліні. 1925 року Б. Лепкий повернувся до Кракова, спочатку викладав в гімназії, а з 1927 р. — у Ягеллонському університеті. Талант вченого і поета Богдан Лепкий поєднав у перекладі польською мовою «Слово о полку Ігоревім» і творів Тараса Шевченка, українською — творів Марії Конопницької, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова. Вчений був автором ґрунтовних досліджень з історії української літератури, вивчав творчість Василя Стефаника і Маркіяна Шашкевича.

В особистій справі Б. Лепкого в Головному архіві нових актів у Варшаві збереглося секретне донесення відділу безпеки Краківського воєводського уряду кураторові Краківського шкільного округу від 2 вересня 1932 року, що «др. Богдан Лепкий, що мешкає в Кракові на вулиці Сенаторській 19, з морального погляду не має застережень, в політичному житті участі не бере. Натомість активний у руських освітніх установах»³⁴. З огляду на тривале перебування в Польщі, численні контакти з польськими науковими й державними колами,

³¹ Козак С. Олександр Лотоцький — учений, дипломат, політик // На службі Клію: 36. наукових праць на пошану Любомира Р. Винара. — К., 2000. — С. 362.

³² Archiwum Główny Akt Nowych (AGAN). — Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. — Biuro Personalne. — Sygn. 4086. — Арк. 15-16.

³³ Кедрин І. Життя — Події — Люди. — С. 209.

³⁴ AGAN. — Zespół Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. — Biuro Personalne. — Sygn. 4078. — Арк. 140.

підтвердження владою його лояльності, професор Лепкий співпрацював з численними інституціями по всій Польщі, зокрема, з Інститутом дослідження національних справ у Варшаві та Інститутом східних досліджень у Вільнюсі.

Якщо Богдан Лепкий брав активну участь в діяльності Українського Наукового Інституту, живучи у Кракові, четвертий член Наукової ради — Валентин Садовський — постійно мешкав у Празі. Економіст Валентин Садовський, випускник юридичного факультету Київського й економічного факультету Санкт-Петербурзького університетів, був одним із засновників Української робітничої соціал-демократичної партії (1905), членом Центральної Ради, генеральним секретарем судових справ в уряді УНР, на еміграції став професором Української господарської академії в Подебрадах, досліджував економічну географію України, господарські зміни в Радянській Україні, індустріалізацію та міграційну політику.

Початково керівництво Інституту зіткнулося з проблемою, про яку пізніше в мемуарних нотатках згадував Тиміш Олексіюк: «Комплектування співробітників зразу йшло пиняво, бо науковці оглядалися на настрої українського суспільства, зденерованого... польською адміністраційною політикою в Галичині. Автори мали виготовлені праці, однак не поспішали з надісланням їх до видавництва під фірмою УНІ»³⁵. Про це явище також писав налаштований неприхильно до Інституту Іван Огієнко. В листі до Кирила Студинського він зазначав: «Тут [у Варшаві. — А. П.] до нього [до УНІ. — А. П.] кожний, хоч трохи незалежний, поставився з великою резервою. Це просто притулок для політиканів УНРівського толку»³⁶, а в листі до Віктора Приходька додавав: «... тепер заклали в нас Наукового Інститута й голосять, що хто не з ними, той не українець і що нема науки поза Науковим Інститутом»³⁷. Навесні 1930 року «ніхто з авторів ще не дав згоди, щоб його праця була опублікована Інститутом першою», тоді щойно дипломований у Празі лікар Т. Олексіюк підготував «Статистичні таблиці українського населення СРСР за переписом 17 грудня 1926 року» (під псевдонімом Т. Олесевиц), що стали першим виданням УНІ.

Семінари та комісії УНІ

За час існування Інституту в його структурі постав один семінар (економічний) і п'ять тематичних комісій.

Економічний семінар зосереджувався на проблематиці стану й перспектив розвитку економіки Радянської України, особливо в контексті індустріалізації й колективізації, започаткування яких збіглося в часі з утворенням Інституту. Керував семінаром Валентин Садовський, його заступником був гідротехнік й меліоратор Іван Шовгенів, колишній професор Київського політехнічного інституту, міністр водного господарства УНР і перший ректор Української господар-

³⁵ Олексіюк Т. Перше видання Українського Наукового Інституту // Лицар праці і обов'язку: Зб. присвяченій пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. — Торонто, Нью-Йорк, 1983. — С. 66.

³⁶ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). — К., 1993. — С. 594.

³⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України), ф. 3830, оп. 1, спр. 47, арк. 18–18зв.

ської академії в Подєбрадах, згодом — голова Союзу українських інженерів-емігрантів. Секретарем семінару був інженер Євген Гловінський, який походив з Київщини, під час Першої світової війни був старшиною артилерії російської армії, після революції перейшов до українського війська, 1922 року після інтернування виїхав до Чехословаччини, де закінчив Українську господарську академію. 1930 року Євген Гловінський переїхав до Варшави, де, паралельно з працею в Інституті, став одним із засновників (а з 1938 року головою) Спілки українських інженерів в Польщі і Союзу українських інженерів-емігрантів.

Підставою праці семінару була система рефератів. Спочатку реферат надсилали до Праги професорові В. Садовському, який повертав його з зауваженнями й коментарями, потім відбувалася дискусія, після чого головуючий на засіданні підбивав підсумки і зачитував відгук керівника семінару. За 1930–1939 роки відбулося 53 засідання семінару, більшість з яких зосереджувалися на питаннях економічного розвитку Радянського Союзу, порушувалися також проблеми грошової системи СРСР, розвитку радянського залізничного транспорту, кам'яно-вугільної промисловості, стаханівського руху, колгоспного господарства, податкової системи й лісівництва тощо³⁸. Лише декілька семінарів стосувалося економічних проблем інших країн. Зокрема, 1937 року Євген Гловінський виступив з рефератом «Методологічні уваги до проблем фінансової експлуатації», у 1938 році професор Іван Шовгенів говорив про сучасну організацію земельного господарства Італії, а Іван Липовецький — про економічну експансію Німеччини на південний схід Європи³⁹.

Дві комісії Інституту — правнича та історії літератури — діяли лише у 1930–1935 рр., і після виконання своїх завдань припинили існування. До правничої комісії під керівництвом П. Сулятицького й Г. Лазаревського входили Е. Галаневич, В. Завадський, С. Іванович, І. Інозарський, П. Кукловський, М. Миронович і В. Соловій. Комісія опрацювала та проаналізувала офіційні радянські правові норми: судоустрій, адміністративний, кримінальний і цивільний кодекси, кодекси виправної праці й сімейного права.

Комісія історії літератури під керівництвом професора Романа Смаль-Стоцького, починаючи з 1934 р., видавала зібрання творів Тараса Шевченка у шістнадцяти томах. Спеціальна увага приділялася написанню ґрунтовних коментарів і розвідок до кожного шевченкового твору. У виконанні цього проекту Інститут вийшов за межі варшавського академічного середовища, провівши дві розширені наради: у Львові (під проводом професора Василя Сімовича, за участю І. Брика, М. Возняка, В. Дорошенка, І. Кревецького, В. Щурата) та в Празі (під проводом професора Валентина Садовського, за участю Д. Антоновича, Л. Білецького, П. Богацького, О. Бочковського, Д. Дорошенка, В. Сапицького, С. Сірополка, М. Славинського, С. Смаль-Стоцького). Була створена спеціальна редакційна комісія під проводом Олександра Лотоцького у складі професора Василя Біднова й шевченкознавця Павла Зайцева.

Листування в справі підготовки зібрання творів Шевченка засвідчило можливість редакційної політики, що навіть стала приводом до кількох конфліктів.

³⁸ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 10–11.

³⁹ Там само. — С. 11.

Зокрема, 31 липня 1934 року головний редактор О. Лотоцький писав Л. Білецькому: «Ознайомившись з характером та стилем Ваших праць, Комісія прийшла до переконання, що допустилася помилки, доручивши Вам так багато відповідальної роботи. Очевидно, лише значна кількість праці стала причиною того недбалого і навіть просто неохайного її виконання... В інтересах справи опрацювання "Листів" Шевченка передано іншій особі»⁴⁰.

Відповідаючи О. Лотоцькому, Л. Білецький погоджувався з зауваженнями щодо стилю, пояснюючи це власною звичкою стежити лише за змістом написаного, зазначаючи: «... мусив Ваш лист пережити, переболіти, примиритися із Вашим присудом, бо дуже Вас ціню як Великого Українця і люблю»⁴¹. Проте, в листі до Д. Антоновича Л. Білецький гостро критикував метод редакторської праці О. Лотоцького: «... я бачу з його боку тільки якусь бюрократично-адміністративну тенденцію розпоряджатися, як з підлеглим урядовцем, а не співробітничати»⁴². У відповідь на «тон: наказовий, докорів, покарання і погроз на майбутнє», і стверджуючи, що «за 20 літ моєї наукової праці ніхто мені в такий брутальний і менторський спосіб не дорікав і не виговорював», Л. Білецький писав Д. Антоновичеві, що він прийшов до висновку про необхідність «вийти із співробітництва, хоч це й видання творів Шевченка»⁴³.

Комісію перекладу Св. Письма та богослужбових книг на українську мову очолював архієпископ Варшавський і митрополит Польщі Діонісій, його заступником був Олександр Лотоцький, а секретарями: до 1935 — Василь Біднов, а після його смерті Дмитро Дорошенко. Варто зазначити, що праця комісії проходила в двох філіях, що знаходилися на Волині і Станіславщині. У першій філії — в Луцьку, на чолі з єпископом Полікарпом, працювали Є. Богуславський, о. П. Пащевський, В. Сочинський, М. Тиравський, В. Федоренко; у другій — Крем'янецькій — філії під головуванням архієпископа Олексія і професора М. Кобрини, працювали Н. Вишневський, І. Власовський, Л. Данилевич, Л. Концевич, О. Котович, С. Кульчицький⁴⁴. Остаточне редагування перекладів (виконаних здебільшого професором М. Кобриним) здійснювала Головна комісія під головуванням митрополита Діонісія за участю Д. Дорошенка, О. Лапинського, І. Сойка й В. Якубовського (останній звіряв переклад з грецькими оригіналами). З опрацьованих комісією перекладів богослужбових текстів за міжвоєнних часів побачили світло денне: у видавництві Українського Наукового Інституту — Псалтир, Літургія Св. Йоанна Золотоустого, Літургія Св. Василя Великого, Літургія Раніше Свячених Дарів Св. Григорія Двоєслова; у видавництві Богословської секції Товариства ім. Митрополита Петра Могили в Луцьку — Чин Тайни Св. Хрещення і Миропомазання, Чин Тайни Шлюбу, Чин Панахиди, Чин Тайної Сповіді, Чини молебнів, Октоїх, Акафісти⁴⁵.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 50, арк. 69.

⁴¹ Там само, арк. 100.

⁴² Там само, ф. 3956, оп. 2, спр. 46, арк. 43.

⁴³ Там само, арк. 44зв.

⁴⁴ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 12.

⁴⁵ Там само.

Комісія дослідження історії українського руху (голова — Олександр Лотоцький, секретар — Василь Біднов) зробила значний внесок до вивчення політичної історії України. Голова комісії О. Лотоцький працював над синтетичною працею з історії української національної думки. Історик Г. Лазаревський опрацював архів Михайла Драгоманова, придбаний в його доньки за допомогою міністра С. Червинського. Основу архіву становили листи до М. Драгоманова діячів революційного руху з цілої Європи, рукописи, надіслані до часопису «Громада», листи самого Михайла Петровича до рідних. Частина архіву (листи діячів Старої Громади до М. Драгоманова) була опублікована в 37-му томі «Праць» Українського Наукового Інституту.

Не менше значення приділялося вивченню постатей і архівів Івана Мазепи і Пилипа Орлика — діячів першої української політичної еміграції початку XVIII століття. Інститут видав два томи «Діаріюша» Пилипа Орлика в опрацюванні Яна Токаржевського-Карашевича, два томи збірника статей «Мазепа» (1938), монографію молодого історика, учня Д. Дорошенка Бориса Крупницького «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності» (1938).

Також комісія видала монографію Марцелі Гандельсмана «Українська політика князя Адама Чарторийського у переддень Кримської війни» (польською мовою, 1937). Сам факт співпраці одного з найвпливовіших тогочасних польських істориків з УНІ неабияк підносили авторитет української наукової установи. Професор Гандельсман був ініціатором заснування 1927 року Федерації Історичних Товариств Східної Європи у Варшаві, що об'єднувала польських, українських, російських, угорських, чеських, австрійських, югослов'янських, турецьких, фінських дослідників⁴⁶.

Також комісія опублікувала мемуари О. Лотоцького «В Царгороді», в яких вчений розповів про часи своєї дипломатичної служби в турецькій столиці; два томи збірника «З минулого», що був ніби продовженням ВУАНівського видання «За сто літ» і містив спогади учасників українського студентського руху в російських університетах початку XX століття; й «Історію Союзу Визволення України» пера Романа Домбчевського, галицького адвоката, що співпрацював з СВУ, а згодом став помітним діячем Української соціал-демократичної партії.

Не менш інтенсивно працювала комісія для дослідів над польсько-українськими питаннями під проводом вже згаданого професора Марцелі Гандельсмана, заступниками якого були професори С. Шобер і О. Лотоцький, а секретарем — Р. Смаль-Стоцький. Комісія працювала у двох секціях: головою філологічної секції був професор С. Слонський (заступником — Р. Смаль-Стоцький), головою історичної секції — професор О. Галецький (заступник — М. Кордуба)⁴⁷. Активна участь останнього в діяльності комісії заслуговує на окрему увагу. Мирон Кордуба — випускник Львівського й Віденського університетів, учень Михайла Грушевського, джерелознавець і бібліограф, викладав у гімназіях Чернівців, Львова, Холма, а з 1929 року став професором Варшавського університету (випадок унікальний для історика-українця зі Східної Галичини). При цьо-

⁴⁶ Filipowicz M. Wobec Rosji: Studia z dziejów historiohrafii polskiej od końca XIX wieku po II wojnie światową. — Lublin, 2000. — S. 69.

⁴⁷ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 13.

му, початково Кордуба паралельно утримував будинок у Львові, але вже 9 травня 1934 року писав до голови НТШ Володимира Левицького: «Внаслідок стабілізації на університеті я тепер шукаю тут мешкання і думаю цілою родиною переселитися на сталий побут до Варшави. Бо провадити два доми, як се я досі з konieczności робив, було б зовсім неекономічно»⁴⁸.

Комісія для дослідів над польсько-українськими питаннями мала паритетний — польсько-український склад. Засідання історичної секції відбувалися кілька разів на рік і були присвячені обговоренню доповідей із найрізноманітніших питань польсько-українських взаємин. Зокрема, 1936 року обговорювалися доповіді Г. Яблонського «Міністерство польських справ Української Народної Республіки у 1918–1919 рр.» (польською мовою), М. Кордуби «Два причинки до історії князівства Галицько-Волинського в XIII ст.» і С. Кучинського «Час і місце відокремлення українців від москвичів» (польською мовою).

Філологічна секція переважно займалася історією польсько-українських літературних взаємин у XIX–XX ст. Професор Ю. Погонівський виголосив доповідь «Переклади поезій Т. Шевченка польською мовою», П. Зайцев запропонував розгорнуту рецензію праці М. Голомбка «Кирило-Мефодіївське товариство». 1938 року філологічна секція перетворилася на семінар української філології під керівництвом Р. Смаль-Стоцького. За нетривалий час існування семінару на ньому пролунали доповіді: В. Шеприкевича («Розвиток української літературної мови»), П. Зайцева («І. П. Котляревський: з приводу 100-ої річниці смерті»), П. Лушпинського («Шевченко і Белінський»)⁴⁹.

Одним із результатів праці комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями та свідченням авторитету Українського Наукового Інституту стало видання книжки Леона Василевського «Українська справа як міжнародне питання» (польською мовою, 1934). Леон Василевський — один із провідних діячів Польської соціалістичної партії і близький співробітник Юзефа Пілсудського, мав репутацію «першого українофіла» у міжвоєнній Польщі⁵⁰. Українська тематика цікавила Василевського з довоєнних часів, ще за часу навчання у Санкт-Петербурзі він опанував українську мову й згодом у мемуарних нотатках згадував, як йому тоді «боліло, що українські студенти не розмовляли між собою українською, а тим часом я, поляк, який ніколи не бував на Україні, навчився зовсім непогано говорити українською»⁵¹.

Після травневого перевороту 1926 року, з яким представники національних меншин пов'язували сподівання на лібералізацію національної політики, Л. Василевський писав і друкувався мало, вочевидь, переживаючи небажання і неспроможність його однопартійців реалізувати гасла «прометеїзму» в царині практичної політики. При цьому Леон Василевський залишався одним з небагатьох польських політиків і публіцистів, що були відкриті до розуміння

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 771, оп. 1, спр. 38, арк. 15.

⁴⁹ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 14.

⁵⁰ *Stoczewska B.* Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. — Kraków, 1998. — S. 330.

⁵¹ *Wasilewski L.* Moje wspomnienia ukraińskie. — Warszawa, 1932. — S. 10.

української точки зору. Зокрема, він писав, що Польщі ще належить створити умови для рівного діалогу двох народів, адже дотепер українці не можуть говорити з поляками «як вільні з вільними й рівні з рівними»⁵².

Гостьові виклади та проблема об'єднання наукових сил еміграції

Широкі контакти Українського Наукового Інституту засвідчили виклади, зорганізовані «для місцевої української колонії та для академічної молоді, й численних польських гостей»⁵³. Читати такі виклади запрошувалися українські вчені — представники різноманітних інституцій, різною мірою адаптованих до польської освітньої й урядової системи.

3 квітня 1935 з викладом «Генеza польсько-української умови з 1920 р.» виступив генерал-полковник армії УНР Павло Шандрук, учасник Першого зимового походу, з 1926 року — голова штабу міністерства закордонних справ УНР в екзилі. А 3 червня того самого року виклад «Завдання сучасної суспільної психології» мав психолог Степан Бале́й — виходець зі Станіславівщини, засновник польської школи психології виховання, який 1928 року очолив катедру психології виховання Варшавського університету.

22 квітня 1937 року з викладом «Бібліотекознавство в Радянській Україні» виступив Лев Биковський. З часу навчання у Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті Биковський належав до української Громади, де співпрацював з П. Зайцевим, О. Лотоцьким, В. Садовським, з якими доля пізніше знову звела його на еміграції. Закінчивши 1927 року Українську господарську академію за фахом «інженер-економіст», Биковський переїхав до Польщі, де працював у варшавській Публічній бібліотеці, ставши згодом, за часів німецької окупації (1942 р.) її директором. Биковський мав численні контакти в польському науковому світі, очолював Українське видавниче товариство, створене 1928 року при Союзі інженерів-емігрантів в Польщі, був обраний членом Бібліографічної комісії НТШ.

Частим гостем наукових заходів УНІ був Іван Феценко-Чопівський, який 1923 року обійняв посаду професора металознавства Гірничої академії в Кракові, того самого року почав виклади на Технічних курсах Українського Технічного Товариства у Львові, наступного року створив і очолив катедру металознавства у Кракові, 1926–1927 років обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка та захистив докторську працю на Варшавській політехніці.

Також з викладами в Інституті виступали найвищі посадові особи уряду УНР. Олександр Шульгин — міністр закордонних справ, член української делегації на переговорах 1918 року в Бресті, Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр., посол УНР в Болгарії — 17 січня 1938 року виголосив доповідь «Драгоманов — посол України». А колишній міністр освіти УНР, близький співробітник Симона Петлюри в Парижі, редактор часопису «Тризуб», з 1926 року — голова Ради міністрів УНР в екзилі В'ячеслав Прокопович виступив з викладом «Вічне підданство (до питання про правну природу з'єднання України з Московією)»⁵⁴.

⁵² Biuletyn polsko-ukraiński. — 1932. — No. 2. — S. 3.

⁵³ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 14.

⁵⁴ Звіт Українського Наукового Інституту. — С. 15.

Попри істотні зусилля й неабиякі академічні амбіції, Український Науковий Інститут не зміг об'єднати усі українські наукові сили на еміграції. Послідовним його противником залишився Іван Огієнко, що на початку 1930-их років редагував у Варшаві низку часописів: «Наш світ», «Наша бесіда», «Наша культура». У листах до професора-філолога, українського емігранта в Празі Леоніда Білецького вчений жалівся на «нашу нетерпимість один до одного. Поділилися ми на купки-гуртки та й нищимо один одного... у нас [тобто, у Варшаві. — А. П.] інакомислячому зовсім існувати не можна, такого нищать не тільки духовно»⁵⁵, зазначаючи, водночас, що редагована ним «Наша культура» «буде органом незалежної думки», що творитиметься «всіма силами нації»⁵⁶. Відповідаючи на застереження Л. Білецького щодо окремих співробітників видання, І. Огієнко твердив: «Наша культура» не гуртова, тому місце в ній усім»⁵⁷, зрозуміло, за виключенням ближчого кола співробітників УНІ.

Проте, незважаючи на напружену внутрішньопартійну боротьбу, виклади, як і регулярні дискусії за участю членів Інституту в «Республікансько-демократичному клубі», притягували людей різних переконань, і навіть молодь націоналістичних поглядів. За спогадами Марка Антоновича, на той час студента, попри розходження в поглядах на польське питання і в «темпераменті», він сам, разом з О. Ольжичем, М. Сорокою, Є. Врецьоною були частими гостями цих зібрань, оскільки «мені не доводилося ні перед тим, ні після того бувати в культурнішій атмосфері українського життя, як на тих зібраннях»⁵⁸.

Публікаційний доробок УНІ та концептуалізація української історії

Сучасники порівнювали діяльність УНІ з доробком НТШ за часів головування в ньому Михайла Грушевського. За дев'ять років існування Інститут видав п'ятдесят томів «Праць», серед яких вирізняються дослідження («Українські джерела церковного права», «Автокефалія») і спогади («Сторінки минулого») Олександра Лотоцького, синтетичний курс «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка, монографії «Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.» Андрія Яковліва, «Філософія Г. С. Сковороди» Дмитра Чижевського, «Українська мова в Советській Україні» Романа Смаль-Стоцького та інші наукові публікації.

Сама тематика більшості публікацій і доповідей Українського Наукового Інституту вказує на найбільше зацікавлення проблемами національно-визвольної боротьби та питанням витоків ідеї української державності. Невипадково співробітники УНІ таку увагу приділяли історії українсько-російських взаємин у XVII ст., постатям Івана Мазепи й Пилипа Орлика як уособленням незалежницьких прагнень України у XVIII ст., проблемам геокультурної орієнтації України в минулому.

Андрій Яковлів підкреслював тяглість національно-державних традицій України, спеціально наголошуючи на притаманній їй з часів Київської Русі демократичності. Протиставляючи українську демократичність російському абсолю-

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 3876, оп. 1, спр. 52, арк. 3.

⁵⁶ Там само, арк. 16, 36зв.

⁵⁷ Там само, арк. 38.

⁵⁸ Антонович М. Жмут споминів // Лицар праці і обов'язку... — С. 72.

тизмові, Яковлів головним здобутком козацької держави вважав збереження «демократичних національних традицій», а головним напрямом української історії — боротьбу з Москвою та її впливами⁵⁹. У цих висновках українського історика-правника неважко зауважити відбиття його політичних поглядів й обґрунтування історичними паралелями політичних реалій міжвоєнного часу.

Не менш відчутний цей вплив у текстах співробітників Інституту про історичні витоки культурної орієнтації України. Ще 1919 року в синтезі «Історія України. Старинні і середні віки» Степан Томашівський розвинув орієнтовану на Захід концепцію історію України. З релігійно-церковним обґрунтуванням прозахідних настанов давньоруської культури виступив В'ячеслав Заїкин, доводячи, що ані серед духовних, ані світських людей старої України не було ворожнечі до християнського Заходу, а тим більше — «до католицької ідеї — ідеї одності всієї Церкви під зверхністю Найсвятішого Престолу»⁶⁰. До проблеми «Сходу» і «Заходу» в українській культурі звертався також Олександр Лотоцький, підкреслюючи, що, хоча Русь-Україна прийняла візантійський варіант європейської культури, вона завжди підтримувала тісні стосунки із Заходом, а вже за литовської доби східні впливи мали здебільшого деструктивний характер, а західні стали «духовним порятунком»⁶¹.

Навряд чи викликатиме подив, що тогочасні (як, зрештою, і сучасні нам) історіографічні дискусії навіть з найвіддаленіших хронологічно й тематично проблем мали приховане політичне підґрунтя. Наприклад, польський історик Генрих Пашкевич запропонував концепцію мирного співіснування Галицько-Волинської держави і Польщі, зображуючи періодичні конфлікти між цими державними утвореннями як «короткотривалі епізоди» і наголошуючи на існуванні істотних відмінностей «Русі» Київської й «Русі» Галицької⁶², що підводило історичну основу під факт актуальної приналежності Східної Галичини і Волині до Польщі. У цьому самому ракурсі цікаво подивитися на текст Мирона Кордуби про польсько-українські взаємини у X–XIII ст., в якому історик твердив, що війни князівства й Польщі мали суто династичну природу, без жодного державного чи національного антагонізму. Також у цій статті стверджується, що з кінця XII і початку XIII століть зв'язки галицько-волинської землі з польськими теренами, під певним кутом зору, були міцніші, ніж з рештою Русі⁶³. А опублікована за іншої політичної ситуації, в окупованому нацистами Кракові, праця М. Кордуби «Історія Холмщини і Підляшшя» містила історичні аргументи прав українців на землі на захід від Бугу⁶⁴.

⁵⁹ Тризуб. — 1937. — № 5. — С. 3, 7.

⁶⁰ Заїкин В. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської (Православної) Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI віку // Записки Чину св. Василя Великого. — Жовква, 1928. — Т. 3. — Вип. 1–2. — С. 193.

⁶¹ Потолюницький В. А. Нариси з української політології (1918–1991). — К., 1994. — С. 294–297.

⁶² Paszkiewicz H. Początki Rusi. — Kraków, 1996. — S. 115.

⁶³ Sprawy Narodowościowe. — 1933. — No. 7. — S. 758.

⁶⁴ Stryjek T. Historiografia a konflikt o Kresy Wschodnie w latach 1939–1953: Radzieckie, rosyjskie, ukraińskie i polskie prezentacji dziejów ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej jako część «wojny ideologicznej» w okresie lat 1930–1950-tych // Tygiel narodów: Stosunki

Як вже зазначалося, Український Науковий Інститут мав сприяти розвитку польсько-українських контактів. З цією метою 15 березня 1936 року Інститут влаштував у Варшавському університеті урочисту академію з приводу 75-ліття смерті Т. Шевченка, на якій Олександр Лотоцький виголосив промову «Наукові дослідження над творами Шевченка», Роман Смаль-Стоцький виступив з доповіддю «Шевченко і поляки», актор М. Вижиговський декламував поезію Шевченка в польських перекладах, а український хор ім. М. Лисенка заспівав п'ять пісень.

Попри численні наукові й громадські заходи, констатація факту надзвичайно низької поінформованості польського суспільства про Україну повторювалися з публікації в публікацію, і навіть зацікавлені особи часто не могли зрозуміти проблеми. Наприклад, консервативний польський публіцист Маріан Здзеховський, який дуже високо оцінив художню трилогію Богдана Лепкого «Мазепа» — «Полтава» — «Батурин», схвалював культурну орієнтацію автора на Захід і підкреслення антиросійських сторінок української історії, не міг водночас не писати про «захланність українських помислів» (тобто, прагнення до створення української держави на усіх теренах з кількісною перевагою українською населення), уявлювана реалізація яких призвела б до того, що «Польща, обмежена суто етнографічними кордонами, стала б марним сателітом потужної України»⁶⁵.

Якщо інтелектуали кшталту Здзеховського заперечували створення української держави на теренах, де українці становили статистичну більшість населення, чимала частка польського суспільства заперечувала саму назву «українець». У виданій 1932 року книзі «Про програму кресової політики» (яка одразу набула широкої популярності) Єнджей Гертих писав: «Хтось, кого наполегливо називатимуть українцем, таки повірить, що він ним є»⁶⁶. Гертих твердив, що питання етнічної асиміляції слов'янського населення окраїн Польщі залишається відкритим, а польська держава і польське суспільство мусять докласти максимальних зусиль, аби втілити його в життя.

Радикалізація польської політики та кінець УНІ

Саме ідеї, озвучені Є. Гертихом, визначили обличчя польської національної політики 1930-их років. Застосувавши засаду колективної відповідальності під час «пацифікації» 1930 року, влада лише загострила радикальні настрої. Але представники легального сектора української політики надалі сподівалися на порозуміння з Варшавою. Розмови 1931 року засвідчили взаємну недовіру сторін і неприховане прагнення польського боку домогтися відкликання українськими організаціями з Ліги Націй їхніх скарг на «пацифікацію»⁶⁷. Водночас, на Волині місцевий воєвода, близький співробітник Пілсудського Генрих Юзефський започаткував безуспішний волинський експеримент, що мав на меті ске-

społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. — Warszawa, Londyn, 2002 — S. 506–507.

⁶⁵ *Zdziechowski M.* Widmo przyszłości. — Warszawa, 1999. — S. 190.

⁶⁶ *Giertych J.* O program polityki kresowej. — Warszawa, 1932. — S. 123.

⁶⁷ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej... — S. 176.

рувати українські незалежницькі прагнення проти Росії та створити на Волині відмінне від галицького політично асимільоване українське суспільство⁶⁸.

Після вбивства Тадеуша Голувка (29 серпня 1931 р.), в якому звинуватили ОУН і яке чимало українських політиків волили сприймати як польську провокацію⁶⁹, і нереалізацію міністром Броніславом Перацьким (наступною жертвою ОУНівського політичного терору) ідеї утворення катедри історії України у Львівському університеті⁷⁰, «прометеїзм» з площини реальної політики остаточно переходить до царини етики та пропаганди. Промовистим свідченням цього стала синхронність двох подій 1932 року — підписання Польщею угоди про напад з СРСР і утворення Експозитурою Два Другого відділу польського Генерального штабу часопису «Польсько-український бюлетень» (*Biuletyn Polsko-Ukraiński*). Нове видання за редакцією Владзімежа Бончковського мало на меті «створити... в українському суспільстві психічно-політичний пропольський комплекс», насамперед, у середовищах «дотепер антипольських»⁷¹. З огляду на делікатність цього завдання, редакція часопису приділила спеціальну увагу маскуванню своїх зв'язків з органами державної влади й створенню «ліберальної» атмосфери на його шпальтах. Активними авторами «Бюлетеня» стали, зокрема, українські вчені, публіцисти та суспільні діячі Богдан Лепкий, Іван Кедрин, Мирон Кордуба, Володимир Кубійович, Роман Смаль-Стоцький, Павло Шандрук.

1935 року, після смерті «начальника держави» Юзефа Пілсудського, польська політика дедалі більше радикалізується. Військові чинники, вбачаючи в національних меншостях загрозу обороноспроможності країни у випадку початку щоразу імовірнішої війни, лобюють посилення репресивної політики. 1935 року найбільша легальна українська політична сила — Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО) уклала «нормалізаційну» угоду з поляками⁷². Проте, як і в попередніх випадках, ця угода залишається фактично лише на папері. Домовленості про вживання назви «українець» в офіційній документації, зупинення урядової підтримки лемківського руху, збільшення представництва українців у місцевому самоврядуванні тощо, так і не були втілені. Для українських діячів — противників терористичної тактики ОУН і прихильників легальної політики — така поведінка поляків стала справжнім шоком. Соціаліст Антін Чернецький писав, що польські соціалісти виявилися «такі самі, як ендеки»⁷³; Іван Кедрин усю вину за невдачі порозуміння поклав на польську сторону, підкреслюючи, що «Польща не дотримала супроти українців ні одного договору, ні одної умови, ні одної обіцянки»⁷⁴.

⁶⁸ Докл. див.: *Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych.* — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1988.

⁶⁹ Кедрин І. Життя — Події — Люди. — С. 226–227.

⁷⁰ *Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej...* — S. 180.

⁷¹ Там само. — S. 193.

⁷² Докл. див.: *Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. // Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* — Toruń, 1997. — С. 431–454.

⁷³ Чернецький А. Спомини з мого життя. — Лондон, 1964. — С. 65.

⁷⁴ Кедрин І. Життя — Події — Люди. — С. 60, 247.

А в другій половині 1930-их років погляди польських військових остаточно беруть гору. Починається репресивна політика «повернення до польськості» українського та білоруського населення «кресів», і, водночас, 1938 року під тиском згори подає у відставку волинський воєвода Г. Юзефський, тим самим підписуючи вирок стратегії територіально обмеженої «державної асиміляції» українців. Того-таки року зникає «Польсько-український бюлетень».

Радикалізація суспільних настроїв у 1930-ті роки давалася взнаки в усьому. Польські студенти бойкотували своїх однокурсників — євреїв, Дмитро Дорошенко писав Симонові Наріжному, що Українська студентська Громада («в якій перед ведуть галичани») бойкотує «все, що має, на їхню думку, якесь відношення до УНР — отже бойкотується УНІ, бойкотують університетських професорів-українців, в тому числі і мене»⁷⁵.

Українські науковці-емігранти фактично опинилися між двох вогнів — радикалізмом польської влади і радикалізмом українського підпілля. 1937 року директор УНІ О. Лотоцький дістав пропозицію отримати місце в сенаті за умови прийняття ним польського громадянства. Лотоцький цю пропозицію відкинув, вважаючи прийняття чужого громадянства «еміграційним гаракірі»⁷⁶. Попри це, за спогадами Івана Коровицького, співпраця О. Лотоцького з польською владою і його особисті симпатії «спричинили розходження з частиною варшавського українського націоналістичного студентства»⁷⁷.

Наприкінці 1930-х років Польща, як і решта Європи, рухалася до війни і вбачала запоруку успіху в ній в авторитарних і репресивних політичних практиках. За таких умов Український Науковий Інститут був приречений на зникнення, що й трапилося 1939 року. Впродовж майже десяти років він виконував роль головного осередку українського наукового життя в центральній Польщі, і, водночас, завдяки особистим і заочним контактам, спільним дослідницьким і видавничим проектам, був важливим складником мережі українських наукових установ у Львові, Кракові, Берліні, Празі. Послідовна настанова Українського Наукового Інституту на співпрацю з польським академічним середовищем уможливила низку істотних кроків до розвитку польсько-української співпраці і порозуміння в царині науки і культури.

⁷⁵ Цит. за: *Потульніцький В. А.* Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3–4. — С. 364.

⁷⁶ *Лотоцький О.* На ріках вавілонських. — Львів, 1938. — С. 89.

⁷⁷ *Коровицький І.* Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929–39 // Лицар праці і обов'язку. — С. 83.